

PAPER DETAILS

TITLE: Osmanli Minyatürlerinde Ve Bati Güzel Sanatlarında Evrenin Yaradilisi Miti

AUTHORS: Eylem TATAROGLU

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/275408>

OSMANLI MİNYATÜRLERİNDE VE BATI GÜZEL SANATLARINDA EVRENİN YARADILIŞI MİTİ¹

*Eylem TATAROĞLU**

Özet

Evrenin yaradılışı tüm inanç sistemlerde seslendirilen, görselleştirilen ve araştırılan bir konu olmuştur. İnsanın varoluşu kadar insandan öncesinin ve insanın çevresinin varoluşu da aynı temel problemin bir parçası olma durumunu sürdürmektedir.

Bu çalışma bilimsel tarama modeline göre hazırlanmış olup, temel hedefi Osmanlı kültürü ve minyatürlerindeki “yaradılış” miti ile Yunan Mitolojisine dayalı Batı görsel sanatlarındaki “yaradılış” miti arasındaki benzerlikleri ve farkları değerlendirerek görsel iletişimdeki yerlerini belirlemektir. Kuşkusuz gerek Osmanlı minyatürleri gerekse Yunan mitolojisini temel alan Batı sanatı başlı başına geniş araştırma alanlarıdır. Burada amaçlanan konuya ilişkin genel bir görüş açısını ortaya koyabilmektir. Konunun başka araştırmacılar tarafından derinleştirilebileceğine ve bu açıdan bilim dünyasına, özellikle de görsel sanatlar alanındaki karşılaştırmalı çözümlemelere iyi ve nitelikli bir örnek olarak kazandırılabilceğine inanılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Mitoloji, Yaradılış, Minyatür, Sanat

¹ Bu makale 22-24 Mart 2012 tarihleri arasında I. Uluslararası KitapSanatlarıSempozyumu’nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

*Assistant Professor Doctor Eylem TATAROĞLU, Faculty of Fine Arts, Design and Architecture, etataroglu@baskent.edu.tr

MOULD MYTH OF THE UNIVERSE IN OTTOMAN MINIATURES AND WESTERN FINE ARTS

Summary

Mould of Universe is subjected as a topic which is searched, visualized, and vocalized in every belief system. Pre-human history and human environment existence maintain to be a part of the main problem as human existence.

This study had been designed according to the scientific screening model. Its main purpose is to evaluate the similarities and differences between the mouldmyth in Ottoman culture and miniatures, and the mouldmyth in Western finearts. Both of these are based on Greek mythology, and declare their place in visual communication. Doubtlessly, Western art which selects either Ottoman miniatures or Greek mythology as their baseline is an independently wide research area. The objective in this area is to present a point of view which concerns the issue. It is believed that the issue can be researched thoroughly, producing qualified examples for the science world and especially comparative analysis in the area of visual arts.

Key Words: *Mythology, Mould, Miniature, Art*

GİRİŞ

Minyatür, çok ince işlenmiş küçük boyutlu resimler için kullanılan bir terimdir. Minyatür, Latince "kırmızı ile boyamak" anlamına gelen minare kelimesinden gelmektedir (Keser, 2005: 218)

Uygur Türklerinin daha VIII. yy'da çok ileri bir kitap ve minyatür sanatları olduğu, kalan sayılı eserlerden ve kaynaklardan anlaşılmaktadır. Turfan araştırmalarında ortaya çıkan Bezeklik ve Sorçuk duvar resimleri (fresk) ile birlikte bu minyatürler, IX. yy.'da daha ilk bakışta Çin resminden ayrılan karakteristik bir Orta Asya Türk resim üslubu olduğunu açıkça gösterir (Aslanapa, 1989: 364).

Mitoloji ise, Sözen ve Tanyeli'ye göre (2007) "çok tanrılı dinlerde tanrı ve yarı-tanrıların eylemleri ile onların insanlarla ve diğer yaratıklarla ilişkileri konusundaki efsaneler, öyküler, inançlar bütünü" olarak tarif edilmektedir. "Oysa aynı biçimde eski Türk, Germen ve Aztek mitolojilerinden de söz edilebilir. Mitoloji, içinde üretildiği toplumun resim ve heykel sanatlarının konu seçiminde başvurduğu ana kaynaklardır (163).

“İslâm, Musevîlik ve Hristiyanlık tek tanrılı ve tek kitaplı dinler oldukları için ilk bakışta bunların mitologya ile çeliştiği söylenebilir. Ancak bu üç dinde birlik, teklik olmakla birlikte, bir de çeşitlilik vardır. Tek Tanrı, Tek Kitap ve bunun yanında Tanrı’nın buyrukları, temel ilkeleri, ibadet gibi konularda bir birlik vardır. Çeşitliliğe gelince; her ülkenin kendi kültürü ardılı olduğu ve daha önce aynı topraklarda yaşamış olan ulusların kültürü, İslâm’a geçmeden önceki dinler gibi etkilerle İslâm, her ulusta yeni boyutlar, yeni uygulamalar kazanır, zenginleşir” (And, 2007: 25). Önce Türklerin Orta Asya’daki inançları, İslâm’dan önceki inançları ve uygulamaları, sonra bu topraklar üzerinde daha önce yaşamış ulusların, toplumların inançları ve bunun dışında Bizans gibi çağdaş uygarlıklar Osmanlı-İslâm kültürüne katkı yapmıştır (And, 2007: 26).

Mitoloji konularının anlaşılabilmesi için sözcüğün köken ve kapsamına bakmakta yarar görülmektedir. Yunanca *mithos*, söz anlamına gelir. Söylenen ya da duyulan sözdür. Ancak bunlara her zaman güven duyulmaz, çünkü sözlü gelenekte insanlar gördüklerine, duyduklarına kendilerinden bir şeyler katarlar. Bu, daha çok masal, öykü, efsane gibi anlatılır. Mithos ve bilim anlamına gelen *logos* birleşince bu hikayeleri inceleyen bilim dalı olan mitologya (mitoloji) ortaya çıkar.

Mitologyanın dört ana dalı vardır: Bunlar tanrıların nasıl oluştuklarını inceleyen *Teogoni*; evrenin nasıl yaratıldığını inceleyen *Kozmogoni*; insanın nasıl türediğini inceleyen *Antropogoni* ile bunların geleceği, yaşamın ve dünyanın nereye gideceği, ruhun ölümsüzlüğü, cehennem, cennet, ölenlerin belli bir sonda yeniden dirilişleri gibi geleceği ilişkin konuları kapsayan *Eskatologya* (And, 2007: 27).

Bu araştırma, Osmanlı ve Avrupa kültüründeki yaradılış mitine odaklandığından bunların görsel yansımaları olan minyatürlere ve Batı görsel sanatlarına bakmak yararlı olacaktır.

Osmanlı dünyasında, resimli el yazmalarının hazırlanması, dolayısıyla padişahlar tarafından resim sanatının himaye edilmesi İstanbul’un fethedildiği yıllar ve sonrasına rastlar. Resimli kitapların hazırlanması ve resim sanatına önem verilmesi çarpıcı bir biçimde, İstanbul’un fatihi Sultan II. Mehmed döneminde olmuştur. 1453 yılında İstanbul’un alınışından sonra sarayının kapısının üstündeki kitabeye yazdırdığı gibi kendisini “iki kıtanın hükümrani, iki denizin hâkimi, her iki dünyada Allah’ın gölgesi, Doğu ve Batı arasında Allah’ın yardımcısı” olarak görmesi resim sanatına da yansımıştır (Akt. İnalçık, Renda, 2003: 893).

Bu çalışmada ilk olarak Osmanlı minyatürleri daha sonra da Avrupa resim ve heykelindeki “yaradılış” –kozmogoni ve antropogoni- incelenecektir.

Osmanlı Minyatürlerinde “Kozmogoni” ve “Antropogoni”: Evrenin yaradılışı, en ilkel insandan günümüze kadar insanoğlunu en çok ilgilendiren ve yanıt aradığı konu olmuştur. Tüm evrenin bir merkezden oluştuğu, bu merkezden dört yöne doğru izdüşümün simgeselliğinde açıklanmıştır. Bir ev, bir köy hep kozmogoninin yinelenen simgeselliğidir. Köy, bir çeşit, evrenin küçük bir modeliydi (And, 2007: 73). Kozmogonide çeşitli kültürlerde değişik yaklaşımlar vardır. Bunlardan biri Kaos’tur. Bunun bir türü salt karanlığa gömülmüş temel sulardır. Kiminde, Yaratan bu büyük suların üstündedir, Güneşe dönüşür, iki tohumu bu suya atar, suların üstünde köpükler oluşur, bunlardan Baba Gök ile Ana Yer oluşur. Bunların bir çeşitlemesinde temel Kaos, Yaratan’ın kararıyla oluşan ışıkla son bulur. Daha gelişkin toplumlarda Kaos, kozmogonik bir yumurta, bir deniz canavarı, bir dev gibi biçimlenir. Japon mitolojisinde yerle gök birbirinden ayrılmamıştı; bir yumurtaya benzer bir Kaos içindeydiler. Dişilik, erkeklik yoktu. Kaos, tam bir tümelikti, aynı şey canlılar için de söz konusuydu. Gök ile yerin ayrılması kozmogonik sürecin başlangıcıdır. Bu yumurta açıklaması, Çin, Hindistan, Endonezya, Afrika ve Polinezya’da görülmektedir. Sibirya ve Endonezya’da ise Yüce Varlık kuş biçimindedir, temel sular üzerine bir yumurta bırakır, buradan yeryüzü doğar. Sümerlerde ise başlangıçta Gök’le yer birbirine karışmıştır. Yeryüzü Tanrısı Enlil, bunları birbirinden ayırır. Aynı Tanrı, Tûfân’ı oluşturarak insanları cezalandırır. Bunun bir çeşidinde de temel Kaos, bu su canavarı ile cisimlendirilmiştir. Kısaca Ortadoğu’da temel Kaos’un iki kavramı vardır. Birinde temel denizde bir yumurta ya da bir su canavarı oluşmaktadır; bir başkasında ise Gök’le Yer birbirine karışmaktadır. Birincide Yaradılış, yumurtanın bölünmesiyle ya da deniz canavarının parçalanmasıyla, ikincisinde ise Gök’le Yer’in birbirinden ayrılmasıyla olur (And, 2007: 73-74).

Evrenin Yaradılışı (Kozmogoni): Tek yaratıcı Allah’tır, her şeyi O yoktan yaratmıştır. O’ndan başka tanrı yoktur. Gökleri ve yeryüzünü, insanı, hayvanları, suyu, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı, yıldızları, denizleri, ırmakları, yolları O yaratmıştır (Nahl S. 2,3,4,5,9,12,13,15) (Akt. And, 2007: 75).

Tanrı evreni 6 günde yaratmıştır. Önce yeryüzünü, sonra da göğe yönelerek göğü yedi gök olarak düzenlemiştir (Bakara: 29). Bu sûreden yeryüzünün gökten önce yaratılmış olduğu sanılabilir; oysa bir başka sûrede ise sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi ve iki günde yedi gök yaptı denilmektedir (Secde: 9-12). Bu sûreye göre dumanın, bir başka deyişle göğün temel maddesi olan gökgazının daha önce var olduğu anlaşılıyor. Nitekim, bir başka sûrede, Allah göğü bina etti, tavanını yükseltti, onu düzenledi, gecesini örtüp kararttı, gündüzünü açığa çıkarttı, bundan sonra yeryüzünü yayıp yuvarlattı, buradan da suyu ve otlığı çıkarttı denilmektedir (Nâzi’ât: 27-31). Buradan aydınlık ve karanlık olaylarının kaynağı Güneş’in de

daha önce yaratılmış olduğu anlaşıyor. Nitekim bir başka sûrede ise Tanrı'nın gökleri ve yeryüzünü yarattığı karanlıkta aydınlığı var ettiği söylenmektedir (En'am: 1). Bu sûrelere göre Allah, önce bütün gökcisimlerinin temel maddesi olan *duhâni* (gazı), sonra dünyayı, daha sonra da yeniden göğü ve gök cisimlerini yaratmıştır. En yaygın görüşe göre önce su yaratılmış, bu arş için temel olmuştur. Her şey sudan yaratılmıştır. Önce yaratılanlar sıvı iken ertesi günü katılaşmışlardır. Suyun eski dinlerde de çok önemli bir yeri vardır. Ancak suyun Tûfân olayında olduğu gibi bir de Tanrı'nın cezalandırma aracı olduğunu da unutmamak gerekir. Bu kimine göre inci gibi beyaz, kimine göre yakut gibi kırmızıdır. Gök ve yeryüzünün boyutlarındadır. Yedi bin dili vardır, bu dillerle Tanrı'yı yüceltir. Öylesine büyük gözleri vardır ki, bunun üzerine büyük dağlar konsa bunlar bir okyanusta bir sinek kadar küçük kalır. Tanrı'nın buyruğu üzerine akışkan ve hareketli olmuştur. Kısa bir süre için her şey durmuş, yalnız su depremi, hareketi ile Tanrı'ya övgülerini sürdürmüştür. Bunun için de Tanrı bütün canlıları yaratmak için suyu seçmiştir (Enbiya: 30). Suyu içermek için rüzgâr yaratılmıştır.

Görsel 1: Evren Haritası (Zebdetü'l-Tevârih, TİEM 1973)

Dünya neyin üzerinde duruyor? Suyun üzerinde bir gemi gibidir. Tanrı büyük, sonsuz gücü olan bir melek göndermiştir. Bu melek dünyayı omuzlarına almış, bir elini doğuya öteki elini batıya germiş. Ancak ayaklarını basacağı bir taban olmadığından Tanrı bir dikdörtgen sarı yakuttan, üzerinde yedi bin delik bulunan bir kaya yarattı, her delikte bir deniz vardı. Tanrı kayaya meleğin ayakları altına girmesini buyurur. Ancak kayanın da dayanacağı bir taban yoktu, bunun üzerine de çok büyük bir boğa geldi, bunun kırk bin başı ve bu sayıda gözleri, burnu, kulakları, dilleri ve ayakları vardı. İki ayağı arasındaki mesafe beş yıl yürüyüşteydi.

Tanrı, buna kayanın altına girmesini buyurdu. Boğa kayayı sırtında ve boynuzları üzerinde taşıyordu. Ancak boğanın da ayaklarını basacağı bir taban gerekiyordu. Tanrı çok büyük bir balina (Hût) yarattı. Bu o kadar büyüktü ki denizin tüm suları bir burun deliğine konsa bu çölde bir tohum kadar küçük kalırdı. Bu da boğanın altına yerleştirildi. Bu büyük balık suda, suyun altında hava, havanın altında koyu karanlık topraklar meleğin sırtında idi (And, 2007: 82).

Görsel 2: Dünya neyin üzerinde duruyor? Acâibü'l- Mahlûkat, British Library Add 7894

Görsel 3: Dünya neyin üzerinde duruyor? Acâibü'l- Mahlûkat, TSM A. 3632

Halk inancında öküz üzerinde duran dünyada, öküzün her kılı bir ülkeye bağlıdır, burnuna bir sivrisinek yaklaşınca öküz sarsılır, hangi kılı kıpırdamışsa o ülkede deprem olur. Balık ve öküz başka mitolojilerde de vardır. Hint kozmogonisinde evrenin merkezi olan Meru Dağı bir balığın üzerindedir, Ay ve Güneş onun çevresinde döner, Tanrılar da burada oturur. Altaylılar, dünyayı üç balığın taşıdığına inanıyorlardı. Çin ve Japon mitolojisinde deprem, dünyayı taşıyan büyük balığın devinmesinden oluşmaktadır. Asya'daki Türkler de depremin dünyayı boynuzunda taşıyan öküzün kımıltısıyla oluştuğuna inanıyorlardı. Fin-Ugor kavimlerinden bu Rusya'yı ve Avrupa'yı da etkilemiştir. Buryatlarda da dünyayı bir balığın taşıdığına inanılır. Kimi Sibirya kavimleri balığın yerine ejderhayı koymuşlardır (And, 2007: 82)

Görsel 4: Dünyanın katmanları, Astroloji CBL 434

Görünür ve görünmez evrenin yaratılışından sonra Tanrı evreni canlı varlıklarla donattı. Bu yaratılışta tinsel ve canlı varlıkların yaratılış sırası üzerine çeşitli hadisler bulunmaktadır. (And, 2007: 82)

Yunan Mitolojisinde Evrenin Yaratılışı: Hesiodos'a göre başlangıçta Khaos vardı. Sonsuz bir boşlukta Khaos. Bu boşluktan Gaia (Toprak Ana) doğdu ilkin; sonra ölümler ülkesinin en derin yeri Tartaros; sonra Eros (Aşk); sonra yer altı karanlığı Erebos'la yeryüzü karanlığı Nyks (Gece) doğdu. Erebos ve Nyks birleşerek Aither'i (Esîr), yani dünyayı saran hava tabakasının üstündeki arı ve ışıklı Gök'ü ve Hemera'yı (Gün) meydana getirdiler.

Toprak Ana tek başına Uranos'u (Gök), Pontos'u (Deniz) ve Dağlar'ı yarattı. Peşinden, oğulları Uranos ve Pontos'la birleşerek, artık yaratılmış olan evreni tanrısal varlıklarla doldurdu.

Gaia'nın Uranos'la birleşmesinden, altısı erkek altısı dişi olmak üzere on iki tane Titan, üç Kyklop, üç tane de Hekatonkheir (Yüz Kollu) doğdu. Bu korkunç çocuklardan hem iğrenen hem de kuşkulanan Uranos baba, onları doğar doğmaz toprağın derinliğine kapattı. Kahırlandı Gaia ve müthiş bir oyun düzenledi Uranos'a. Ak çelikten koca bir tırpan yapıp, kışkırttı oğullarını babalarına karşı. Böylesine bir öneri karşısında titredi hepsi korkudan. Yalnızca kurnaz Kronos, kötü bir babaya acımayacağını, bu işi kendisinin üstleneceğini söyledi. Sevindi Gaia. Pusuya yattı Kronos. Arzudan yanıp tutuşan Uranos, gelip kara geceyle boydan boya sarınca Toprak Ana'yı, uzattı sol elini pusuda bekleyen oğlunu ve sağ elindeki keskin

tırpanla kesip attı babasının hayalarını.

Fıskıran kanlar saçıldı Toprak’a. Gebe kalan Toprak, yıllar sonra öç tanrıçaları Erinys’leri; parlak zırlı, uzun kargılıGigant’ları (Devler) ve bir de Orman Perileri’ni doğurdu. Tırpanın kestiği hayalar ise denize düştü ve kaldı enginde uzun zaman. Ak köpükler çıkıyordu tanrısız uzuvdan. Güzel Aphrodite türedi bu ak köpükten. Geçip Kythera’dan, Kıbrıs’ta karaya çıktı. Yürüdükçe yeşil çimenler fışkırıyordu narin ayaklarının altından... (Cömert, s.20-21)

Görsel 5: Thomas Banks (1735-1805) “Düşen Titan” , Londra, Loyal Academy of Arts.

Rheia kardeşi Kronos’un yatağına girdi ve üçüncü tanrı kuşağı olan Olymposlular’ı doğurdu. Ne var ki korktu Kronos, oğullarından biri kral olup kendisini alaşağı edecek diye. Bunun için de Rheia’nın doğurduğu her çocuğu yutmaya başladı. Hestia, Demeter, Hera, Hades ve Poseidon doğar doğmaz doğruca babalarının midesine gittiler. Buna çok üzülen Rheia, son çocuğu Zeus’u doğurduğu zaman yaman bir kurnazlığa başvurdu: Kocasına, yeni doğan oğlu yerine, koca bir taşı beleyip verdi (Cömert, s. 22).

Görsel 6: “Rehia ve Kronos”, bir Roma sunağından kabartma, Roma, MuseoCapitolino.

Kuşkusuz pek çok küçük hikâyenin birbirini takibiyle oldukça renkli, görsel zenginliği ve “gücün” el değiştirdiği mitler mevcuttur Yunan Mitoloji’sinde. Ancak konumuz kozmogoni ile sınırlı olduğundan genel bir fikir vermek adına bu kadar veri yeterli görülmektedir.

Tevrat’ta Evrenin Yaradılışı: Tanrı başlangıçta göğü ve yeri yarattı. Yer ıssız ve boştu ve engini karanlıklar örtüyordu. Sular üzerinde Tanrı’nın ruhu dolaşıyordu.

Birinci gün, “ışık olsun” dedi Tanrı. Işık oldu. Işığın iyi olduğunu gördü, onu karanlıklardan ayırdı. Işığa “gündüz”, karanlığa “gece” dedi. Böylece akşam oldu, böylece sabah.

İkinci gün Tanrı, sular arasında bir kubbe açtı. Kubbe, suları sulardan ayırdı ve Tanrı kubbeye “gök” dedi.

Üçüncü gün, göğün altındaki sular tek bir yerde toplandı ve kuruluk görüldü. Kuruluğa “toprak” dedi Tanrı, su kütesine “deniz”. Bunun iyi olduğunu görünce “toprak yeşillensin” dedi; “tohum veren otu, türlerine göre meyve veren ağaçları büyütsün ve bu meyveler, yeryüzünde kendi tohumlarını kendi içinde taşıсын”, buyurdu. Böyle oldu (Cömert, 2010: 140).

Görsel 7: Tintoretto (1518-1594) “Hayvanların Yaradılışı”, Venedik, Accademia

Dördüncü gün Tanrı, gündüzü geceden ayırmak ve yeryüzünü aydınlatmak için gökkubbeye ışıklar koydu. Bu ışıklar, mevsimlerin, gündüzlerin ve yılların işareti oldu. İki büyük ışık yaptı. Büyüğünü gündüzün başına, küçüğünü gecenin başına koydu. Sonra yıldızlar yaptı ayrıca, hepsini gökkubbeye yerleştirdi.

Beşinci gün sular, sayısız canlı varlıklarla kaynaştı. Yeryüzünde, gökkubbenin altında kuşlar uçtu. Tanrı, kocaman deniz canavarlarını, hareket eden ve suları dolduran bütün canlı varlıkları, bütün uçucu hayvanları, kendi türlerine göre yarattı. Bunun iyi olduğunu gören Tanrı, bütün bu yarattıklarını mübarek kılarak şöyle dedi: “Çoğalın! Eksilmesin bereketiniz!” (Yaradılış, 1: 1-23 Aktaran: Cömert, 2010: 141)

SONUÇ

Görüldüğü gibi gerek çok tanrılı dinlerde olsun gerekse tek tanrılı inanç sistemlerinde evrenin yaratılışı konusunda birbiriyle örtüşen pek çok nokta mevcuttur. Bunlardan bazıları, hava, su, toprak ve ateş gibi temel elementlerin evrenin yaratılışında oynadığı roldür. Bununla birlikte yaratılış sırası farklı olsa da Tanrı'nın evreni beş ya da altı günde yarattığı söylenmektedir. İnanç sistemlerinin insanları birleştiren önemli bir unsur olduğu göz önüne alındığında, “inanılanların” insanlara ulaştırılması temel bir problem hâlini almaktadır. Bu noktada görsel sanatların ve ötesinde yazının ve kitapların önemi açığa çıkmaktadır. Tek tanrılı tüm inanç sistemlerinde ve çok tanrılı inançların halkla (insanla/bireyle) arasındaki iletişim bağıdır yazı ve görseller. Bu bakımdan yukarıda sözü edilen yaratılış mitlerini, ihtiyaca yönelik olarak çeşitli kutsal yerlerin içinde heykeller; duvarlarında duvar resimleri ya da kutsal metinlerin yer aldığı edebi eserlerin illüstrasyonları olarak görmek mümkündür. Bu görseller ya da üç boyutlu yontularda aranan ise anlatılanları bire bir yansıtmalarıdır. Bu yolla inanan insanla inancı arasında estetik hazzın da desteği ile bağ güçlenecek ve anlatılmak istenen, iletilmesi hedeflenen mesaj en kestirme yoldan ve doğrudan iletilebilecektir.

KAYNAKÇA

AND Metin (2007). Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. , İstanbul.

ASLANAPA Oktay (1989). Türk Sanatı, Remzi Kitabevi A.Ş., İstanbul.

CÖMERT Bedrettin (2010). Mitoloji ve İkonografi, De Ki Basım Yayım Ltd. Şti., Ankara.

İNALCIK Halil, RENDA Günsel (2003). Osmanlı Uygarlığı II, TC Kültür Bakanlığı, Mas Matbaacılık, İstanbul. (s. 892-931).

KESER Nimet (2005). Sanat Sözlüğü, Ütopya Yayınevi, Ankara.

SÖZEN, Metin, TANYELİ Uğur (2007). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi A.Ş., İstanbul.